

OMÓWIENIA I RECENZJE

Emily Schalk, *Das Gräberfeld von Hernádkak: Studien zum Beginn der Frühbronzezeit in nordöstlichen Karpatenbecken*. Bonn 1992, 366 stron i 32 tablice poza tekstem.

Dziewiąty tom serii *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* wydawanej przez czołowe instytuty prahistorii kilku uniwersytetów strefy języka niemieckiego (Berlin, Heidelberg, Münster, Innsbruck, Wien, Frankfurt am Main, Kiel, Zürich, Köln), zawiera monografię cmentarzyska z wczesnego okresu epoki brązu w Hernádkak z terenu północno-wschodnich Węgier. Jest to pełna publikacja dySSERTACJI doktorskiej napisanej pod tym samym tytułem przez Emily Schalk — pod kierunkiem prof. Bernharda Hänsela — i obronionej w 1990 roku na Wolnym Uniwersytecie w Berlinie. Stanowisko w Hernádkak badane było w latach 1934—1935 przez Ferencza von Tompę, ówczesnego dyrektora Muzeum Narodowego w Budapeszcie. Wyeksplorował on wtedy 131 grobów. Kolejny grób z tego samego czasu wykopał w 1939 roku miejscowy nauczyciel Imre Horvath. Nie ma jednak pewności czy pochodzi on z tego samego cmentarzyska co pozostałe groby. Ze względu na to, że badania w Hernádkak wspomagane były finansowo przez Louisa Clarke'a kustosa Muzeum Uniwersytetu w Cambridge, inwentarze z 11 grobów przekazane zostały do Anglii, gdzie znajdują się do dziś.

Poza informacjami z dziennika polowego, na podstawie których ustalono listę zabytków pochodzących ze zdecydowanej większości grobów, niemożliwe jest obecnie odtworzenie przestrzennego planu rozmieszczenia grobów. Brak również danych co do lokalizacji samego cmentarzyska na terenie Hernádkak. Nie jest znane także miejsce przechowywania wydobytego materiału kostnego. Wiadomo tylko, że nigdy nie był on poddany analizom antropologicznym.

Pomimo że recenzowana praca jest pierwszą możliwie pełną monografią cmentarzyska w Hernádkak, uwzględniającą zarówno materiały zdeponowane w Budapeszcie jak i Cambridge, to już znacznie wcześniej powoływano się na nie w literaturze przedmiotu. Badacze słowaccy — na podstawie wrywkowo publikowanego materiału — zaliczali je do grupy koszańskiej lub do kultury otomańskiej. Archeolodzy węgierscy natomiast przypisywali przynależność tego cmentarzyska do kultury hatwańskiej lub Fűzesabony. A. Mozolics (1967), rozpatrując szczegółowo inwentarz tylko z jednego grobu nr 39 i zaliczając go do horyzontu Hajdúsamsón, datuje całe cmentarzysko na starszą fazę kultury Fűzesabony. Na hatwański charakter niektórych naczyń z grobów w Hernádkak zwracał uwagę N. Kalicz (1968). Stosunkowo dokładny opis materiałów przechowywanych w Budapeszcie sporządził I. Bóna (1975) w pracy poświęconej środkowemu okresowi epoki brązu na Węgrzech. Dzieli on omawiane materiały na fazę A oraz B i włącza je do odpowiednich faz kultury Fűzesabony.

Autorka recenzowanej pracy konstatując wyrwykowy charakter dotychczasowych studiów nad cmentarzyskiem w Hernádkak stawia sobie kilka celów badawczych mających zniwelować dotychczasową jednostronność ujęć badaczy słowackich i węgierskich. Droga do ich osiągnięcia jest m.in. (I) pełny opis omawianego cmentarzyska w jego naturalnym topograficznym otoczeniu ze zwróceniem szczególnej uwagi na ewentualne konsekwencje bliskości Słowackich Gór Kruszcowych w przeciwieństwie do dominujących dotąd ujęć, nawiązujących do przebiegu obecnych granic międzypaństwowych, (II) próba rekonstrukcji stanu grobów w momencie ich eksploatacji na podstawie dostępnych fotografii, dziennika polowego i analogii z innymi cmentarzysk, (III) szczegółowe studia i ocena zabytków znalezionych w grobach, (IV) określenie miejsca cmentarzyska w Hernádkak w kontekście chronologii relatywnej i absolutnej, zo zaowocować winno przybliżeniem samych początków wczesnego okresu epoki brązu w Kotlinie Karpackiej.

Zarysowanym celem podporządkowana została konstrukcja pracy. Książka składa się ze wstępu, ośmiu rozdziałów, 19 indeksów i z bogato ilustrowanego katalogu inwentarzy grobowych. W rozdziale I, na trzech poziomach analitycznych (makroregionu karpackiego, dorzecza Górnej Cisy oraz doliny środkowego biegu rzeki Hernád), przedstawiono topografię omawianego stanowiska. Dużo tu uwag o złożach miedzi i cyny na sąsiadującym od północy obszarze Słowackich Gór Kruszcowych. W drugim rozdziale autorka kreśli historię i stan badań nad cmentarzyskiem w Hernádkak. W zasadniczy tok wywodu wpleciony został obszerny komentarz poświęcony stratygrafii osady w Barca. Rozdział III poświęcony jest opisowi cmentarzyska. Wiele miejsca zajmuje w nim opis sposobów ułożenia i traktowania zwłok oraz formy grobów. W celach porównawczych przywołane zostały przykłady licznych cmentarzysk z Kotliny Koszyckiej, doliny Hernádu oraz górnej i środkowej Cisy, datowanych na wczesny okres epoki brązu. W dalszej części pracy (rozdział IV) E. Schalk zajęła się rekonstrukcją obrządku pogrzebowego. Uwzględniła w nim ułożenie zwłok, rozmieszczenie różnych składników wyposażenia grobowego, elementy ubioru oraz przeanalizowała współwystępowanie zabytków znalezionych w grobach. Na osobną uwagę autorki zasłużył problem tzw. wyrabowanych grobów. Bardzo obszerny rozdział V zawiera opis i klasyfikację zabytków ruchomych z grobów omawianego cmentarzyska. W części pierwszej tego rozdziału przedstawiono szczegółową charakterystykę ceramiki, zaś w części drugiej pozostałego wyposażenia grobowego, w tym przedmiotów metalowych. W dalszych partiach monografii (rozdział VI) autorka zaprezentowała cele i metody wewnętrznego podziału chronologicznego cmentarzyska w Hernádkak oraz cmentarzysk z sąsiednich obszarów, którego podstawą był materiał ruchomy. Uzupełnieniem przedstawionych tu rozważań jest analiza stratygrafii tellu w Tiszaluc-Dankadomb. Polskiego czytelnika recenzowanej pracy zainteresują zamieszczone tu uwagi na temat cmentarzysk kultury mierzanowickiej (m.in. ze stan. Babia Góra w Iwanowicach, z Mierzanowic, Świniar Starych, Żernik Górnych). Zamknięciem zasadniczej części pracy jest rozdział VII, w którym poruszono problemy relatywnej i absolutnej chronologii cmentarzyska w Hernádkak. Rozdział VIII to zwięzłe podsumowanie uzyskanych wyników napisane w języku niemieckim i angielskim. Ważną częścią dzieła jest obszerny i podany w przemyślanej formie katalog zabytków, którego integralną część stanowi bogaty materiał ilustracyjny zamieszczony na 32 całostronicowych tablicach poza tekstem. Składa się on ze zwięzłych informacji o jamie grobowej, stanie zachowania szczątków kostnych i wyposażeniu grobowym każdego grobu z osobna, o którym zachowały się jakiegokolwiek choćby informacje. Dodatkowo załączono szczegółowe przypisy odsyłające do ilustracji zamieszczonych we wspominanej już pracy I. Bóny (1975). W końcu podane są dokładne opisy pozyskanych zabytków ruchomych.

Ułatwieniem lektury recenzowanej monografii, nasyconej dużą liczbą konkret-

nych danych, jest 19 indeksów. Umożliwiają one szybki dostęp do informacji istotnie wzbogacających stan wiedzy w prezentowanym w pracy zakresie. Pomagają też skontrolować poprawność i podstawy źródłowe zawartych w książce wniosków. Na szczególną uwagę zasługują indeksy zgodności schematycznych (z konieczności) rysunków z wykresu seriacji zabytków z grobów na omawianym cmentarzysku z ich pełnymi i dokładnymi ilustracjami zamieszczonymi na tablicach. Podobną wagę mają też indeksy wydatowanych według wspólnej zasady grobów, znanych z północno-wschodniej części Kotliny Karpackiej oraz indeksy inwentarzy grobowych publikowanych w języku słowackim cmentarzysk grupy koszańskiej.

Do zasadniczych konkluzji pracy zaliczyć trzeba wskazanie na istotną rolę doliny Hernádu jako szlaku wymiany pomiędzy południową Polską, Słowackimi Górami Kruszcowymi, a Kotliną Karpacką. Uznano w związku z tym potrzebę analizy kulturowej i chronologicznej cmentarzyska z Hernádkak w kontekście współczesnych jemu cmentarzysk grupy koszańskiej a nawet kultury mierzanowickiej. W rezultacie wnikliwych studiów nad współwystępowaniem, seriacją i typologią materiału grobowego wydzielono trzy fazy w rozwoju chronologicznym opracowywanego cmentarzyska. Faza pierwsza to groby grupy koszańskiej z elementami kultury mierzanowickiej. Faza druga użytkowania cmentarzyska to kultura hatwańska w swej fazie wczesnej i rozwiniętej. W fazie trzeciej na cmentarzysku grzebano zmarłych należących do społeczności schyłkowej fazy kultury hatwańskiej z elementami wczesnej fazy „grupy Füzesabony kultury otomańskiej”. W ramach systemu chronologii Reineckiego cmentarzysko to wydatowane jest na cały okres A1. W skali datowania absolutnego powinno ono mieścić się — według E. Schalk — w okresie między 2200—2000 cal BC.

Zgodzić się należy z autorką recenzowanej pracy, że kluczem do wydatowania cmentarzyska w Hernádkach jest chronologia względna i absolutna cmentarzysk grupy koszańskiej. Nie można się natomiast zgodzić z przyjętą tezą o współczesności tej grupy z fazą A1 Reineckiego i jej wczesnym — w ramach wczesnego okresu epoki brązu — datowaniem. Ta ostatnia opiera się generalnie rzecz biorąc na dwóch wątych podstawach. Pierwsze to całkowicie błędne mniemanie o rzekomej obecności elementów tzw. grupy Chłopice-Veselé w Kotlinie Koszyckiej i o ich związkach z najstarszym etapem rozwoju grupy koszańskiej, znanej z cmentarzyska w Koszycach. W rzeczywistości publikowane fragmenty ceramiki (np. z zasypiska grobu nr 47 na stanowisku Valaliky-Všechsvátých) nie mają nic wspólnego z najstarszym etapem wczesnego okresu epoki brązu na północ od Karpat. Jest to bowiem ceramika odpowiadająca naczyniom grupy samborzeckiej kultury mierzanowickiej, datowanej na jej późną fazę rozwoju (S. Kadrow, A. i J. Machnikowie 1992). Znaczna część ceramiki występującej w grobach cmentarzysk grupy koszańskiej znajduje najbliższe analogie w ceramice znanej właśnie z cmentarzysk grupy samborzeckiej w Mierzanowicach, Wojciechowicach i w Złotej — Nad Wawrem. Kolejnym nieporozumieniem jest traktowanie zausznicy w kształcie wierzbowego liścia jako pewnego wyznacznika początków wczesnego okresu epoki, czy też wyznacznika fazy A1 Reineckiego na terenach circumkarpackich. W kulturze mierzanowickiej pojawiają się one już w jej fazie wczesnej i przeżywają się do końca trwania tej kultury. Poświadczają to inwentarze grobów późnej fazy rozwoju kultury mierzanowickiej, m.in. na stanowisku Babia Góra w Iwanowicach, czy też w Mierzanowicach. Biorąc pod uwagę fakt, że inwentarze zabytków metalowych kultury mierzanowickiej nie stanowią żadnych obiektywnych wskaźników faz rozwoju chronologicznego, (pozwalających na ich przypisanie do odpowiednich faz systemu Reineckiego), pozostaje spożytkować ważne informacje wynikające z analizy układów stratygraficznych i z datowania radiowęglowego. Decydujących danych dostarczają w tym przypadku układy stratygrafii między grobami grupy samborzeckiej a obiektami osadowymi

fazy klasycznej kultury mierzanowickiej w Mierzanowicach. W kilku dobrze udokumentowanych przypadkach groby zawsze przecinają starsze obiekty osadowe (K. Salewicz 1937, B. Balcer 1977). Obiekty te zawierają ściśle odpowiedniki ceramiki występującej na osadzie Babia Góra w Iwanowicach i określanej tam jako zespoły typu 3c. Odpowiadają one środkowemu odcinkowi fazy klasycznej kultury mierzanowickiej. Zespoły typu 3c posiadają kilka oznaczeń radiowęglowych na paru stanowiskach (stan. Babia Góra i Góra Wysyłek w Iwanowicach, Dziekanowice). Skupiają się one wszystkie ok. roku 1650 conv bc. Wynika z tego, że groby grupy samborzeckiej są młodsze od połowy XVII w. p.n.e. Datowanie grupy samborzeckiej na fazę późną kultury mierzanowickiej znajduje też potwierdzenie w układach stratygraficznych obiektów odpowiadającej jej fazy późnej na Babiej Górze w Iwanowicach (S. Kadrow 1991), czyli obiektów tzw. grupy giebułtowskiej z charakterystyczną dla niej ceramiką zdobioną odciskami tekstylnymi, mającą dość bliskie odpowiedniki w zespołach późnej fazy kultury wietrzyzowskiej (S. Kadrow, J. Machnik 1993). Datowanie radiowęglowe wielu zespołów późnej fazy kultury mierzanowickiej rozbitej na kilka współczesnych sobie grup lokalnych (giebułtowska, szarbiańska, pleszowska i samborzecka) pozwala określić ich ramy w chronologii absolutnej na okres od ok. 1650 do ok. 1400/1350 conv bc (tj. ok. 1950—1650 cal BC). Jak wiadomo z badań chronologicznych wczesnego okresu epoki brązu w południowych Niemczech, opartych na korelacji datowania radiowęglowego i dendrochronologicznego, okres A1 przypada na lata 2400—1950 cal BC, a okres A2 na 1950—1800 (B. Becker, R. Krause, B. Kromer 1989). Chociaż więc groby grupy samborzeckiej zawierają zausznice w kształcie wierzbowego liścia oraz ceramikę zdobioną ornamentem sznurowym, nie mają one nic wspólnego z datowaną na okres ok. 2200—2050 cal BC fazą wczesnomierzanowicką, czy też jeszcze wcześniejszą (2300—2200 cal BC) fazą protomierzanowicką, nazywaną tradycyjnie kulturą Chłopice-Veselé. W sensie ściśle chronologicznym więc faza późna kultury mierzanowickiej, w tym również grupa samborzecka, odpowiadają raczej okresowi A2 i początkom B1 Reineckego i są bardzo odległe od jego fazy A1. Jak zwracał już uwagę J. Machnik (1972), grupa kostańska ściśle nawiązuje właśnie do grupy samborzeckiej. Potwierdzają to studia nad w pełni opracowanym i przygotowywanym do druku (T. Bąbel) materiałem z cmentarzysk wymienić, że identyczne naczynia występują np. w grobie 11 w Mierzanowicach i w grobie 20 w Čaňa oraz w grobie 123 w Koszycach, a bardzo podobne w grobie nr 54 w Čaňa i w grobie 124 w Koszycach. Do naczyń z grobu 36 w Złotej-Nad Wawrem ściśle nawiązuje naczynie z grobu 89 w Koszycach. Ceramika z grobu 6 w Mierzanowicach ma bliskie odpowiedniki w grobie 126 w Koszycach, a z grobu 37 w Mierzanowicach w grobie 88 w Koszycach. Warto też podkreślić, że do amforek z grobów 4, 17 i 154 w Mierzanowicach podobne są naczynia z grobów 17 i 43 w Čaňa, natomiast kubki z grobów 55 i 156 w Mierzanowicach, z grobu 3 w Wojciechowicach i z grobów 36 oraz 38 ze Złotej-Nad Wawrem formalnie odpowiadają typowi 5 klasyfikacji tych naczyń dokonanej przez E. Schalk. Można by mnożyć w dalszym ciągu bliskie analogie materiału ceramicznego z grobów grupy samborzeckiej i kostańskiej. Warto przy tym zaznaczyć, że znane z grupy samborzeckiej kultury mierzanowickiej formy naczyń znajdują swe najbliższe analogie w grobach fazy 2 i 3 cmentarzyska w Hernádkak (np. groby nr 46, 50, 51, 68, 84, 96), a więc określanym przez autorkę recenzowanej pracy jako odpowiadające kulturze hatwańskiej i ewentualnie wczesnej fazie grupy Füzesabony. Instruktywny jest przykład paciorków fajansowych występujących masowo w grobach grupy kostańskiej i wszystkich, lokalnych grup kultury mierzanowickiej, datowanych na jej fazę późną, jak też w grobach równie późnej kultury strzyżowskiej i podobnie datowanej przez I. Bónę (1975) oraz grono badaczy węgierskich młodszego pokolenia (M. Csanyi *et al.*) kultury Füzesabony. Natomiast paciorki tego typu w ogóle nie występują jak wiadomo

w kulturze hatwańskiej. Podobnie ma się rzecz z charakterystycznym obrządkiem pogrzebowym, w którym dominowały pochówki szkieletowe. Ciała układano w pozycji skurzonej na prawym lub lewym boku w zależności od pici zmarłego. Jak wiadomo jest to obrządek charakterystyczny dla całego tzw. episznurowego, przykarpackiego kręgu kulturowego (w tym dla kultury mierzanowickiej i dla grupy koszańskiej) oraz dla kultury Füzesabony. W kulturze hatwańskiej dominowało natomiast ciałopalenie. Przypisując większość grobów z cmentarzyska w Hernádkach kulturze hatwańskiej E. Schalk ignoruje ten niezwykle ważny składnik każdej kultury, jakim jest obrządek pogrzebowy. Dokonane przez nią rekonstrukcje sposobów ułożenia nie spalonych szkieletów (ryc. 19—23) pozwalają na jednoznaczne łączenie ich z tradycją mierzanowicko-koszańską. W świetle przytoczonych danych — niezależnie jednak od tego czy znaczną część ceramiki z grobów cmentarzyska w Hernádkach uznamy za charakterystyczną pod względem typologicznym dla kultury hatwańskiej, jak tego chce autorka recenzowanej pracy oraz badacze słowaccy, czy też za typową dla fazy A i B kultury Füzesabony, jak to widzi I. Bóna (1975) — cmentarzysko to nie może być datowane na okres A1 Reineckiego. A zatem jeden z celów opisywanej książki, a mianowicie rzucenie światła na początki wczesnego okresu epoki brązu w Kotlinie Karpackiej jest chybiony, cmentarzysko w Hernádkach związane jest raczej z końcem, a nie początkiem tego okresu. Na skomplikowany charakter przemian kulturowych w północno-wschodniej części Kotliny Karpackiej, w czasie użytkowania cmentarzyska w Hernádkach, rzucają światło zależności stratygraficzne między grobami grupy koszańskiej i kultury Füzesabony udokumentowane na cmentarzysku w Koszycach. Wynika z nich, że grupa koszańska jest starsza od fazy B kultury Füzesabony (grób 56 przecinający grób 58; grób 65 przecinający grób 66) i zapewne współczesna jej fazie A (kubek mierzanowicki razem z dzbanem kultury Füzesabony w grobie 124). Nowa chronologia kultury mierzanowickiej, szczególnie jej fazy późnej (S. Kadrow, A. i J. Machnikowie 1992; S. Kadrow, J. Machnik 1993), oparta na układach stratygrafii i datowaniu radiowęglowym, wspiera więc pośrednio „węgierski” wariant chronologii tego okresu w Kotlinie Karpackiej i znajduje się jednocześnie w ostrej opozycji do wariantu „słowackiego” (np. J. Pástor 1969, 1978). Do wariantu, który w tak poważny sposób zaważył na wynikach analizy cmentarzyska w Hernádkach, dokonanej przez E. Schalk. Niewątpliwa obecność elementów kultury hatwańskiej w ceramice z grobów tego cmentarzyska wskazuje jedynie, że musimy liczyć się ze znacznie bardziej skomplikowanym przebiegiem procesów zmiany kulturowej w Kotlinie Karpackiej interesującego nas okresu, niż byliśmy skłonni to do tej pory przyznać.

Czy to, co zostało wyżej napisane zmusza nas do zanegowania także innych rezultatów pracy E. Schalk? Raczej nie! Wewnętrzne podziały chronologiczne grobów na omawianym cmentarzysku oraz na sąsiednich nekropoliach zachowują generalnie swą wartość, szczególnie gdy wskazują na generalne starszeństwo inwentarzy typu koszańskiego oraz elementów hatwańskich w stosunku do dobrze zdefiniowanych zespołów kultury Füzesabony z jej klasycznego etapu rozwoju. Braki określeń pici pochowanych zmarłych i tu jednak zaważyły na wynikach analiz. Znany z cmentarzysk episznurowego, przykarpackiego kręgu kulturowego związek określonych kategorii wyposażenia grobowego z picią pochowanych osób powinien jednak pomóc autorce w uniknięciu klasyfikowania np. zawieszek z kłów dzika jako wskaźnika chronologicznego grobów z cmentarzysk w Koszycach, czy też w miejscowości Čaňa. Jest to bowiem stały wskaźnik wyposażenia grobów męskich, znany w fazie klasycznej i późnej kultury mierzanowickiej, czyli w okresie od ok. 2050 do 1650 cal BC. Ze względu na to, że tylko niewielka część grobów episznurowego, przykarpackiego kręgu kulturowego wyposażona była w zawieszki w kształcie

wierzbowego liścia, ich nieobecność w pewnych grobach nie może być mocnym argumentem za takim czy innym datowaniem danego grobu.

Zanegowanie wyników analiz chronologicznych recenzowanej pracy nie powinno przysłańać jej ewidentnych osiągnięć. Zaliczyć do nich trzeba nakreślenie szerokiego tła prehistorycznego, na którym analizowano omawiane cmentarzysko. Na uwagę zasługuje konsekwentna i wnikliwa klasyfikacja różnorodnego materiału grobowego, umożliwiająca swobodne śledzenie wielokierunkowych powiązań społeczności użytkującej cmentarzysko w Hernádkak. Równie ważne jest także zebranie wyników licznych analiz metalograficznych z północno-wschodniej części Kotliny Karpackiej. Cenne jest również opracowanie w jednolitej konwencji rozproszonych do tej pory materiałów grupy koszańskiej, publikowanych w mało dostępnych periodykach lub książkach, najczęściej w językach niekongresowych.

Sławomir Kadrow

LITERATURA

- Balcer B.
1977 *Osada kultury mierzanowickiej na stanowisku 1 w Mierzanowicach, woj. tarnobrzeskie*, WA t. XLII, s. 175—2212.
- Becker B., R. Krause, B. Kromer
1989 *Zur absoluten Chronologie der frühen Bronzezeit*, Germania, t. 67, s. 421—442.
- Bóna I
1975 *Die Mittelbronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen*, Budapest.
- Csányi M., M. Máthé, I. Poroszlai, I. Szathmári, J. Tárnoki, M. Vicze
1991 *Dombokkã vált évszázadok. Bronzori tell-kulturák a Kárpát-medence szíveben*. Budapest-Szolnok.
- Kadrow S.
1991 *Iwanowice, stanowisko Babia Góra, cz. I. Rozwój przestrzenny osady z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.
- Kadrow S., A. i J. Machnikowie
1992 *Iwanowice, stanowisko Babia Góra, część II. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.
- Kadrow S., J. Machnik
1993 *Die Chronologie der Frühbronzezeit. Iwanowice, Fundstelle „Babia Góra”*, Praehistorische Zeitschrift, t. 68, s. 201—241.
- Kalicz N.
1968 *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapest.
- Machnik J.
1972 *Die Mierzanowice — Košťany — Kultur und das Karpatenbecken*, Slov. Arch., t. 21, s. 177—188.
- Mozolics A.
1967 *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapest.
- Pástor J.
1969 *Košické pohrebisko*, Košice.
1978 *Caňa a Valalikýj. Pohrebiska zo staršej doby bronzovej*, Košice.
- Salewicz K.
1937 *Tymczasowe wyniki badań prehistorycznych w Mierzanowicach (pow. opatowski, woj. kieleckie)*, ZOW, t. XII, s. 39—59.